

ИБН СИНАНЫҢ ТАНЫМ ІЛІМІ: ДӘСТҮР МЕН ҚАЗІРГІ ФИЛОСОФИЯ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ

Шұғай Ю.Ш.

Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті, магистрант,
Қарағанды, Қазақстан

Ибн Сина философиялық мұрасы ислам және әлемдік ой тарихында орталық орынды алады. Оның еңбектері көне философияның жалғасы ғана емес, Шығыстың да, Батыстың да дамуына әсер еткен бірегей зияткерлік дәстүрді қалыптастырды. Ибн Сина жүйесінде рационалды білім, діни ашылу және метафизикалық қағидаттарды біріктіретін таным туралы ілімнің маңызы ерекше. Осы тұжырымдаманы қазіргі заманғы философиялық дискурс контекстінде қарастыру оның сананың, когнитивтік ғылымдардың және ақыл-ой философиясының проблемаларын талдау үшін сабақтастығы мен өзектілігін анықтауға мүмкіндік береді.

Ибн Сина тану туралы ілімі адамның ақыл-ойы қарапайым сезімдік қабылдаудан Құдайдың ақиқатын түсінуге дейін көтерілуге қабілетті деген ұғымға негізделген. Ойшыл танымды сезімдік қабылдауды, абстракцияны және логикалық өңдеуді, белсенді интеллект қызметін және интуитивті танымды қамтитын көп деңгейлі процесс ретінде қарастырады. Сезімдік қабылдау сыртқы әлем туралы деректердің бастапқы көзі, ол заттардың мәнін емес, феноменальды сипаттамаларын көрсетеді. Бұл деректер толық білім бермейді, бірақ одан әрі зияткерлік талдау үшін бастапқы нүкте болып табылады. Ол көзі, көмегімен адам сыртқы шындық туралы алғашқы мәліметтерді алып, кейіннен ұтымды қайта өңделуге жатады [1].

Эмпирикалық деңгейден әмбебап ұғымдар мен санаттарды қалыптастыруға көшуге мүмкіндік беретін абстракция және логикалық өңдеу келесі кезең болып табылады. Дәл осы кезеңде ұтымды білімнің негізі қаланады. Бұл процесте басты рөлді белсенді интеллект (al- «aql al-fa» «al») атқарады, ол сезімдік тәжірибе деректерін түсіндіріп, оларды теориялық білім құрылымына айналдырады. Белсенді интеллектінің арқасында адам шектеулі және салыстырмалы эмпирикалық тәжірибенің шегінен шығып, әмбебап ақиқаттарды қалыптастыра алады.

Авиценнаның гносеологиясында оның екі іргелі ойлау актісі: тасаввур (түсінік беру, ұғымды қалыптастыру) және тасдик (бекіту, пайымдау) туралы оқуы ерекше орын алады. Бұл актілер кез келген танымдық процестің құрылымын айқындайды. Тасаввур оларсыз логикалық пайымдау мүмкін болмайтын ұғымдардың бастапқы қалыптасуын қамтамасыз етеді, ал тасдик ұғымдарды пайымдауға байланыстырады және білімнің пропозициялық құрылымдарын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Көбінесе силлогистикаға шоғырланған аристотель логикасынан айырмашылығы, Авиценна тұжырымдамалық ойлау кезеңіне назар аударады. Ол үшін ұғымдарды құру процесі кез келген ақыл-ой актісінің бастапқы негізі болып табылады. Бұны қазіргі заманғы когнитивтік зерттеулермен қатар көруге болады, онда білімді тұжырымдамалау және репрезентациялау проблемасына ерекше назар аударылады [2].

Білімнің сезімдік және ұтымды деңгейлерінен басқа, Ибн Сина ерекше нысанды - интуитивті білімді бөліп көрсетеді. Ол дәлелдемелерді талап етпейтін және болмыстың жоғары қағидаттарын тікелей түсіну болып табылатын «аподиктикалық шындық» ретінде қарастырылады. Авиценнаның пікірінше, интуиция метафизикалық және моральдық ақиқаттарға қол жеткізуде ерекше рөл атқарады, ол Құдайды және ғаламның жоғары принциптерін тануға жол ашады. Ойшыл діни ашылуды пайғамбарға қолжетімді интуицияның ерекше түрі ретінде түсіндіреді, ол арқылы Құдайдың шындығы адамзаттың игілігіне айналады. Бұл жерде философия мен дін қарама-қайшылыққа түспейді, керісінше, олар үйлесімді бірлікті құрайды: ақыл-ой пайымдаудың интуитивті нысанда хабарлағандарын ашады.

Ибн Сина ақыл-ойы ақпаратты белсенді қабылдамайды, керісінше, ол деректерді өзгерте отырып, ақиқатқа ұмтылады. Оның жүйесінде жан туралы ілім ерекше орын алады, ол өсімдік, жануар және ақылға қонымды болып бөлінеді. Ақылға қонымды жан тану қабілетін алып жүруші болып табылады және сонымен қатар тіріліктің шыңы мен адам мен болмыстың жоғары деңгейлері арасындағы делдал бола отырып, Құдайдың жарығымен байланысады. Авиценнаның гносеологиясы тек логика мен таным теориясын ғана емес, сонымен қатар антропологияны, этика мен метафизиканы да қамтиды, рухани өрлеу ретінде танымның тұтас бейнесін қалыптастырады [3].

Ибн Сина тағылымы ежелгі философия мен исламдық зияткерлік дәстүр арасындағы сабақтастықты көрсетеді. Бір жағынан ол Аристотель мен Платонның идеяларына сүйенеді, екінші

жағынан - рационалды пен ашықтықты біріктіретін жеке таным моделін жасайды. Бұл модель орта ғасырлық еуропалық схоластикаға, әсіресе Фома Аквинский және Альберт Ұлы сияқты ойшылдарға терең әсер етті. Кейіннен Ибн Сина идеясы әлемдік мәдениет пен ғылымның дамуына елеулі ықпал ете отырып, ежелгі философия мен кейінгі дәуірлердің гуманистік дәстүрі арасындағы байланыстырушы буынға айналды.

Қазіргі заманғы зерттеушілер Ибн Сина философиясы сананың табиғаты, ғылым мен діннің арақатынасы, ұтымды және интуитивті туралы пікірталастар аясында өзектілігін сақтайтынын атап өтеді. Тасаввур мен тасдик арасындағы айырмашылығы қазіргі философиясы мен когнитивтік ғылым терминдерінде семантикалық репрезентациялар мен пропозициялық ұстанымдар арасындағы айырмашылық ретінде түсіндірілуі мүмкін. Белсенді интеллект тұжырымдамасы жасанды интеллект және когнитивті сәулет теорияларымен үндеседі, ал білімнің көзі ретінде интуицияға назар аудару адам ойлауының феноменальды санасы мен интуитивті аспектілері туралы заманауи пікірталастардан параллель табады.

Ибн Сина танымы көне мұраның, исламдық рухани дәстүрдің және түпнұсқалық философиялық ойдың бірегей синтезі болып табылады. Оның таным теориясы ортағасырлық философияның дамуын анықтап қана қоймай, сананы және гносеологияны қазіргі заманғы зерттеу контекстінде маңызын сақтайды. Танымды сезімдік тәжірибеден Құдайдың шындығына көтерілу процесі ретінде қарастыра отырып, Ибн Сина рационалды және рухани арасындағы бөлінуді еңсеретін тұтас үлгіні ұсынады. Ғылым мен руханият, рационалды пен интуиция арасындағы үйлесімділікті іздеуге байланысты қазіргі заманғы философиялық пікірталастар үшін өнімді болуы мүмкін [4].

Таным туралы ілім ислам шығысы мен бүкіл ортағасырлық философияның ірі ойшылдарының бірі Ибн Сина философиялық жүйесінде негізгі орын алады. Оның еңбектері ежелгі мұраның, ең алдымен аристотелдік және платоникалық емес дәстүрлердің, ислам философиясының бірегей ережелерінің бірегей синтезі болып табылады, бұл оған мұсылман Шығысына да, латын Батысына да ұзақ уақыт әсер еткен біртұтас таным тұжырымдамасын жасауға мүмкіндік берді. Ибн Сина эпистемологиясын ойшылдардың келесі ұрпақтары - схоласттардан бастап Жаңа заман философтарына дейін қабылдап, қайта өңдеді, ал оның жекелеген элементтері сананың табиғаты, когнитивтік механизмдер мен білімнің негіздері туралы заманауи пікірталастарда да қолдау табады.

Бүгінде Ибн Сина іліміне жүгінудің өзектілігі бірнеше факторлармен түсіндіріледі. Біріншіден, оның таным тұжырымдамасы формалар туралы көне ілімді, орта ғасырлық схоластиканы және заманауи эпистемологиялық тәсілдерді біріктіре отырып, философиялық дәстүрдің сабақтастығын көрсетеді. Екіншіден, оның интеллект теориясы қазіргі заманғы танымдық ғылымдармен және сананың философиясымен тікелей байланысты мәселелерді көтереді: абстракциялау қалай жүреді, әмбебап қайдан шығады, сезімдік тәжірибе мен ойлаудың ұтымды құрылымдары қалай біріктіріледі. Үшіншіден, технологиялар мен жасанды интеллект қарқынды дамыған дәуірде Ибн Сина идеялары адам танымының негізін қалайтын және оның ақпаратты өңдеудің жасанды жүйелерінен айырмашылығы неде екенін түсіну перспективасын ашады.

Ибн Сина тану туралы ілімі әлеуетті, әрекет ететін, алынған және белсенді деңгейлер ерекшеленетін интеллекттің көп деңгейлі құрылымы туралы ұғымға негізделген. Модель таным сезімдік деректердің механикалық жинақталуы емес, оларды түсіну, ретке келтіру және әмбебап қағидаттармен арақатынас процесін білдіреді деп болжайды. Осы теорияда әмбебап және білімнің объективтілігінің кепілі болып табылатын белсенді интеллект басты орын алады. Нақ осы тұжырымдама ойшыға эмпирикалық және ұтымды, жеке және әмбебап біріктіруге мүмкіндік береді, осылайша таным процесін тұтас түсінуді ұсынады.

Қазіргі заманғы философиялық дискурста Ибн Сина эпистемологиясына қызығушылық оның теориясының сана философиясының негізгі мәселелерін қозғайтындығымен түсіндіріледі. Сананың тәжірибені пассивті емес, белсенді түрде құрылымдайды деген идея танымдық ғылымдар мен феноменологияның қазіргі заманғы теорияларымен үйлеседі. Оның пікірін жоққа шығарусыз ақиқатты кенеттен түсіну ретінде қарастырылатын интуитивті таным (*ḥads*) ұғымы инсайт пен шығармашылық ойлау феноменінің қазіргі заманғы зерттеулерін болжайды. Сонымен қатар, Ибн Сина сезімдік қабылдау мен оның таным үдерісіндегі рөліне назар аударуы оның тұжырымдамасын эмпирикалық тәсілдерге жақын етеді, бұл оның көп өлшемді және әртүрлі интерпретациялар үшін ашықтығы туралы айтуға мүмкіндік береді [5].

Ибн Сина ілімін зерттеу философиялық дәстүр мен заманауи тәсілдер арасындағы сабақтастық сызығын бақылауға мүмкіндік береді. Оның интеллект теориясы және таным үдерісіндегі сананың белсенді рөлі эпистемологияның іргелі проблемаларын талқылау үшін маңызды болып қала береді. Қазіргі заманғы философиялық және ғылыми зерттеулер ойшыл XI ғасырда

калыптастырған мәселелерді қоюдың өзектілігін растайды. Сондықтан оның эпистемологиясы философия тарихының бір бөлігі ретінде ғана емес, білім мен сана туралы заманауи дискурсты байытуға қабілетті идеялар көзі ретінде де қарастырылуы тиіс.

Ибн Сина философиялық мұрасы ислам және әлемдік ой тарихында ерекше орын алады, ол ислам Шығысының ежелгі философиялық мұрасы мен бірегей зияткерлік дәстүрінің синтезін білдіреді. Оқуы грек-рим философиясы, араб ойы және одан кейінгі еуропалық схоластика арасындағы байланыстырушы буынға айналды, шығыс философиясына да, батыс философиясына да елеулі әсер етті. Оның жүйесіндегі орталық идея болып табылады, оған сәйкес адам санасы қарапайым қабылдаудан жоғары метафизикалық ақиқаттарды түсінуге, тіпті Құдайдың шындығын түсінуге дейін шыға алады [6].

Бұл ретте Ибн Сина философиясының діни контекстін ескеру керек. Исламның дүниетанымына сәйкес, Жаратушының бар екендігіне деген сенім бастапқыда адамда қалыптасқан және оның табиғатының негізін құрайды. Бұл шынайы ұмтылыс әдетте адамның «бастапқы табиғаты» деп түсіндірілетін фитра ұғымымен белгіленеді. Эпистемологиялық перспективада фитра танымның өзіндік негізіне айналады: ол философиялық білімде дамып, ұтымды ресімделетін ақиқатқа бастапқы көзқарасты білдіреді. Осылайша, Ибн Сина жүйесінде діни және философиялық бастаулар бір-біріне қарсы емес, бірыңғай таным иерархиясын құрайды, онда рационалды білім ақиқатқа деген туа біткен ұмтылыстың ашылу нысаны болып табылады.

Мұнда маңызды эпистемологиялық сұрақ туындайды: адамның ақиқатқа (фитраға) бастапқы ұмтылуы танымның ұтымды-эмпирикалық тетіктерімен қалай үйлеседі? Ибн Синаның жауабынан негізгі қағидатты көруге болады: сезімдік қабылдау бастапқы материалды береді, бірақ өзінен-өзі нәрсенің мәнін ашпайды; ұтымды ойлау абстрактілі ұғымдарды қалыптастыра отырып, сезімдік деректерді түрлендіреді; белсенді интеллект бірліктен әмбебап интеллектіге көшу мүмкіндігін қамтамасыз етеді; ал интуиция метафизикалық ақиқаттарды тікелей түсінуге мүмкіндік беретін білімнің жоғары формасына айналады. Ибн Сина таным жүйесі деңгейлер иерархиясы ретінде құрылады - сезімталдықтан интеллектуалдыққа және интеллектуалдықтан интуитивтіге. Бұл ретте адамның ақиқатқа бастапқы көзқарасы (фитра) философия мен дін арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етеді: философия таным тәжірибесін жүйелейді және ұтымды түсінеді, ал діни өлшем оның абсолюттік ақиқатқа түпкілікті бағытталуын бекітеді [7].

Осы тұрғыдан Ибн Сина тағылымы дәстүр мен жаңашылдықтың бірегей синтезі болып табылады. Бір жағынан, ол Аристотель мен неоплатониктерге қарай келе жатқан ежелгі білім тұжырымдамасын мұраға қалдырады; екінші жағынан, ол рационалды әдіснаманы танымды діни өлшеумен біріктіре отырып, бірегей үлес қосады. Білім тек рационалды-эмпирикалық қызметтің өнімі болып табыла ма немесе ол сана мен адам табиғатының неғұрлым іргелі құрылымдарына сүйене ме деген сұрақ эпистемологияда, сана философиясында және танымдық ғылымдарда пікірталас тақырыбы болып қала береді.

Осы заманғы пікірталастар аясында Ибн Сина эпистемологиясы ерекше өзекті болып отыр. Оның білімді тек эмпирикалық тәжірибеге ғана жеткізу мүмкін емес деген түсінігі когнитивтік ғылымның қазіргі заманғы теорияларында қолдау табады, онда туа біткен когнитивтік құрылымдар, интуитивті таным механизмдері және ақпаратты өңдеудегі сананың рөлі талқыланады. Ибн Сина сезім білімнің сыртқы қабығын ғана береді дегендей, қазіргі заманғы зерттеушілер эмпиризмнің шектеулілігін және біздің қабылдау мен ойлауды қалыптастыратын когнитивтік үлгілерді ескеру қажеттігін атап көрсетеді.

Ибн Сина философиясы ежелгі мұраны сіңіріп, оны исламдық зияткерлік дәстүр аясында өзгерткен, адам білімінің құрылымы туралы бірегей оқу ұсынады. Гносеологиясының логикасы дұрыс ойлау туралы ғылым ретінде негізгі орын алады, онда екі іргелі эпистемологиялық акт - тасаввур (ұсыну, ұғым) және тасдик (бекіту, пайымдау) негізгі мәнге ие. Бұл санаттар білімді қалыптастыру жолын да, оның ішкі құрылымын да анықтай отырып, оның бүкіл таным теориясының негізін құрайды [8].

Жаңа білім алудың басты әдісі ретінде силлогизмге баса назар аударылған аристотель логикасынан айырмашылығы, Ибн Сина түсініктерді құру процесіне баса назар аудара отырып, өзінің логика және таным жүйесін құрады. Пікірінше, нақ осы ұғым (тасаввур) кез келген ақылға қонымды ойлау актісінің бастапқы элементі болып табылады. Ұғымдарды алдын ала қалыптастырусыз пікірлер құру да, қисынды қорытындылар шығару да мүмкін емес. Ибн Сина логиканы ойлау және тану процестерін зерттеудің әмбебап құралына айналдыра отырып, ежелгі логикалық дәстүрдің шеңберін едәуір кеңейтеді.

Ибн Сина Тасаввур - бұл пәнді оның «бейнесінде» түсіну актісі, санаға нысанды сезімдік тәжірибенің алуан түрлілігінен бөліп алуға және оны түсінік түрінде бекітуге мүмкіндік беретін

ойлау ұғымын қалыптастыру. Ұғым одан әрі ойлау қызметі үшін қажетті шарт болып табылады, өйткені ол танымдық процеске орнықтылық пен айқындылық береді.

Тасдік, керісінше, пайымдауда ұғымдар өзара біріктірілетін, шынайы мәні бар сөйлемдерді қалыптастыратын бекіту актісі ретінде әрекет етеді. Осылайша, тасдик абстрактілі ұғымнан білімге өз мағынасында көшуді білдіреді, өйткені тек пайым ғана дұрыс немесе жалған болуы мүмкін.

Ибн Сина осы дихотомияны дамыта отырып, танымның екі жақты құрылымы бар екенін көрсетеді: ол ұғымдардың қалыптасуынан басталады, бірақ бұл ұғымдар білімнің тұтас жүйесін құрайтын тұжырымдарға қосылғанда ғана аяқталуға жетеді.

Мұндай тәсіл Ибн Сина үшін логика пайымдау техникасымен ғана шектеліп қоймай, танымдық процестің құрылымы мен заңдары туралы оқулыққа айналатынын көрсетеді. Бұл оның түпнұсқалығын көрсетеді: ол логикаға әмбебап ойлау ғылымы мәртебесін береді, ол тек қорытынды ережелерін ғана емес, білімді құрудың іргелі формаларын да зерттейді.

Қазіргі заманғы зерттеушілер тасаввур мен тасдик арасындағы айырмашылықтың XX-XXI ғасырлар философиясында таңғажайып ұқсастықтары бар екенін атап өтеді. Айталық, талдамалық дәстүрде ұғымдық репрезентациялар мен пропозициялық ұстанымдар арасындағы айырмашылық көбінесе Ибн Сина интуициясымен үндеседі. Айталық ғылымдарда ұқсас дихотомиялар когнитивтік үлгілердің құрылымын қалыптастыратын ментальдық бейнелер мен тұжырымдар арасындағы айырмашылықта көрінеді. Эпистемология ежелгі философиямен сабақтастықты ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы ғылыми пікірталастардың контекстінде өзектілігін көрсетеді [9].

Әбу Әли ибн Сина философиялық жүйесі антикалық рационализм мен исламдық метафизиканың бірегей синтезі болып табылады, онда гносеология орталық орын алады. Оның танымға деген көзқарасы терең құрылымдылығымен, логиканың, сезімдік тәжірибенің, эмоциялар мен ерік-жігердің интеграциясымен ерекшеленеді, бұл білім процесін жан дүниесінің сезімнен интуитивті ұғымға көп қабатты қозғалысы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Ибн Сина логикасы формалды құралмен шектелмейді, ол адам білімінің барлық түрлерін - жаратылыстану және метафизикалық ғылымдардан бастап практикалық және этикалық пәндерге дейін құрылымдауға және бағыттауға қабілетті ұтымды талдаудың әмбебап әдісіне айналады.

Белсенді интеллект тұжырымдамасының ерекше мәні бар, ол арқылы философ ұтымды және ашық білім арасында үйлесім жасай отырып, философиялық және діни танымды байланыстырады. Ақиқаттың тек логикамен ғана емес, сонымен қатар жан дүниесінің ішкі дайындығымен, ерік-жігерімен және эмоциялық жетілуімен түсінілетінін түсінуге мүмкіндік береді, бұл Ибн Сина ілімін когнитивтік ғылым мен эмоциялар психологиясындағы заманауи зерттеулерге жақындатады [10].

Қорытындылай келе, Ибн Сина тасаввур және тасдик тұжырымдамасы ежелгі дәстүр сияқты жаңа зияткерлік көкжиектерді ашатын танымның түпнұсқа моделін қалыптастырады деп айтуға болады. Ортағасырлық ислам философиясының ерекшелігін түсінуге ғана емес, сонымен қатар оны қазіргі заманғы сана философиясымен, логикамен және танымдық ғылымдармен байланыстыратын сабақтастық сызықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Миронов В.В., Иванов А.В. Онтология және таным теориясы: Оқулық. – М.: Гардарики, 2005. – Б. 17–25.
2. Балил Абд әл-Карим. Құран терминологиясы: лингвистикалық және семантикалық талдау / ағылш. тілінен ауд.: С.М. Коваленко. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2022. – 216 б.
3. Швырёв В.С., Малер Е.А. Гносеология. – М., 2019. – 56 б.
4. Аристотель. Метафизика. – М.: Қасиетті Фома философия, теология және тарих институты, 2016. – 232 б.
5. Шпилькин Ю.И. Гносеология және оның баламалары // Еуразиялық философия дискурсы. – РАЕ, 2017.
6. Davidson, D. A Coherence Theory of Truth and Knowledge // Truth and Interpretation. Perspectives on the Philosophy of Donald Davidson, Ernest LePore (ed.). – Oxford: Basil Blackwell, 1986. – P. 307–359.
7. Зотов А.Ф., Миронов В.В., Разин А.В. Философия. Оқулық (6-басылым). – М.: Проспект, 2011. – Б. 123–134.
8. Роберт Т. Кэррол. Агностицизм // Қате түсініктер энциклопедиясы. – М.: Диалектика, 2005. – 13 б.
9. Васильев В.В. Кант метафизикасының жертөлелері. — М.: Наука, 2008. — 160 б.
10. Таным философиясы: XXI ғасыр. – Қазақстандық философтар ұжымы. – Алматы: ҚР БҒМ Философия институты, 2012. – Б. 37–45.